

март,
2025

ИЗВЕШТАЈ ЗА ПРИСТАП ДО ВОДА, САНИТАЦИЈА
И ХИГИЕНА (WASH) ВО УЧИЛИШНА СРЕДИНА
ВО РС МАКЕДОНИЈА за 2024 година

ИЗРАБОТИЛА: ПРОФ. Д-Р МИРЈАНА ДИМОВСКА

Содржина

Вовед.....	2
Цели на пристапот до вода, санитација и хигиена.....	2
Цел на Извештајот и програмската активност	3
Состојба во светот	3
Методологија.....	3
Состојба со пристапот до вода, санитација и хигиена во училишна средина во РС Македонија.....	4
1. Тема – Квалитет и квантитет на вода	5
2. Тема - Објекти за вода и пристап до вода	7
3. Тема – Промоција на хигиена	8
4. Тема – Тоалети.....	9
5. Тема – Контрола на векторски заболувања.....	11
6. Тема – Чистење и диспозиција на отпад.....	12
7. Тема – Складирање и подготовка на храната	13
Заклучоци.....	15
Препораки.....	16
<i>ПРИЛОГ</i>	19

Вовед

Спред Светската здравствена организација (СЗО), правото на детето на образование, вода и канализација се човекови права кои не можат да бидат одземени или компромитирани. Децата заслужуваат здрава средина за учење со лесен пристап до безбедна и одржлива вода, санитарни и хигиенски услуги (WASH). Недостатокот на пристап до соодветни капацитети за WASH може да го намали присуството и образовните достигнувања во училиштата.

Значителен дел од децата во Европскиот регион на СЗО посетуваат училишта кои не обезбедуваат доволно WASH услуги кои ги задоволуваат потребите на учениците. Недостатокот на соодветни тоалети, избегнувањето на тоалетот, дехидрацијата, лошата хигиена на рацете и несоодветните одредби за управување со менструалната хигиена се вообичаени феномени низ регионот. Добрите услуги на WASH ги почитуваат правата на детето со тоа што се осигуруваат дека децата се здрави и способни да учат. WASH услугите во училиштата се приоритет според Протоколот за вода и здравје.

Заедничката програма за мониторинг на СЗО/УНИЦЕФ за водоснабдување, санитација и хигиена (JMP) ги прошири своите глобални бази на податоци за да го вклучи WASH во училиштата и објавува хармонизирани национални, регионални и глобални основни проценки континуирано.

Декларацијата за животна средина и здравје од Острава (2017) исто така предвидува активности за обезбедување безбеден и правичен пристап до водоводните и санитарните објекти во регионот. Покрај тоа, централно е да се исполни целта на Париската декларација од 2016 година за партнерства за здравјето и благосостојбата на нашите млади и идни генерации, и секое училиште да се направи училиште за промоција на здравјето. Протоколот за вода и здравје е примарен инструмент за имплементација во Европскиот регион, давајќи приоритет на WASH во институциите и го олеснува развојот на интегрирани политики и цели за да се постигне универзален пристап до WASH во училиштата.

Институтот за јавно здравје (ИЈЗ) со регионалните Центри за јавно здравје (ЦЈЗ) во државата, препознавајќи го значењето на пристапот до безбедна и во доволни количини вода за пиење, пристапот до санитација и соодветна хигиена како клучна детерминанта за доброто физичко и психичко здравје и благосостојба на децата, учениците и вработените во образовните институции, ја вовеле оваа програмска активност од 2022 година. Активностите се предвидени во Националната годишна програма за јавно здравје (НГПЈЗ) за тековната година.

Цели на пристапот до вода, санитација и хигиена

- Ги штити правата и го зачувува достоинството на децата обезбедувајќи им пристап до безбедни, прифатливи и сигурни WASH услуги;
- Пристапот е недискриминаторски и обезбедува правичен пристап до квалитетно образование;
- Помага да се создадат погодни средини за учење;
- Претставува средство за превенција на болести и промовира здравје и благосостојба;

За да се остварат овие цели, потребно е да се обезбеди одржлива инфраструктура, која вклучува работа, одржување и управување.

Исполнувањата на барањата за пристап до вода, санитација и хигиена воопшто е клучна за постигнување на неколку Цели за одржлив развој (ЦОР), особено ЦОР 3 за обезбедување и унапредување на здравјето и благосостојбата, ЦОР 4 за обезбедување квалитетно образование и промовирање на доживотното учење, и ЦОР 6 за безбедна, соодветна и правичен пристап до вода и санитација за сите. Вклучувањето на WASH во училиштата во Целите за одржлив развој (цели 4.а, 6.1, 6.2) претставува зголемено признавање на нивната важност како клучни компоненти на „безбедна, ненасилна, инклузивна и ефективна средина за учење“ и како дел од „универзален“ WASH пристап, кој ја нагласува потребата за WASH надвор од домот.¹

Цел на Извештајот и програмската активност

Главната цел на Извештајот е согледување на тековната состојба со пристап до вода и санитација во селектираните училишта во РС Македонија со посебен акцент на Пристап до вода, санитација и хигиена во училиштата (WASH in Schools), а сè со цел предлагање и преземање мерки за подобрување на состојбата, зачувување и унапредување на здравјето на училишната популација. Како споредна цел се постави следење на имплементацијата на оваа активност и прогресот во оваа област на терен.

Состојба во светот

Најновиот JMP извештај за WASH во училиштата ²во 2024 година го прикажува напредокот во WASH во училиштата и открива дека во 2023 година:

- 77 % од училиштата имале основна услуга за вода за пиење, 8 % имале ограничена услуга и 15 % немале услуга. Во светот, 447 милиони деца немаат основна услуга за вода за пиење во нивното училиште.
- 78 % од училиштата имале основна санитарна услуга, 11 % имале ограничена услуга и 11 % немале услуга. Во светот, 427 милиони деца немаат основна санитарна услуга во нивното училиште.
- 67 % од училиштата имале основна хигиена, 12 % имале ограничена услуга, а 21 % без услуга. Во светот, 646 милиони деца немаат основна хигиена во нивното училиште.

Методологија

Извештајот се изработува на основа на анализата на Извештаите за пристап до вода, санитација и хигиена (WASH извештаи), кои регионалните Центри за јавно здравје на годишно ниво ги доставуваат до Институтот за јавно здравје. За спроведување на оваа цел, изработен е сублимиран

¹ UNICEF Wash in Schools. Available on: <https://data.unicef.org/topic/water-and-sanitation/wash-in-schools/>

² UNICEF. WASH in Schools Report, 2024. Достапен на <https://data.unicef.org/topic/water-and-sanitation/wash-in-schools/>

Прашалник, односно се применува методологија која ги опфаќа темите од Прирачникот за стандардите во училишна хигиена за пристапот до вода, санитација и хигиена изработен од СЗО и УНИЦЕФ³ каде се идентификувани 7 клучни теми опфатени со Извештајот (Табела 1).

Табела 1. Клучни теми за проценка на влијанието на училишната средина врз здравјето на учениците и вработените

Тема КВАЛИТЕТ НА ВОДА И КВАНТИТЕТ НА ВОДА
Тема ОБЈЕКТИ ЗА ВОДА И ПРИСТАП ДО ВОДА
Тема ПРОМОЦИЈА НА ХИГИЕНАТА
Тема ТОАЛЕТИ
Тема КОНТРОЛА НА ВЕКТОРСКИ ЗАБОЛУВАЊА
Тема ЧИСТЕЊЕ И ДИСПОЗИЦИЈА НА ОТПАД
Тема СКЛАДИРАЊЕ И ПОДГОТОВКА НА ХРАНАТА

Состојба со пристапот до вода, санитација и хигиена во училишна средина во РС Македонија

Во склоп на програмските активности за Националната годишна програма за јавно здравје на РС Македонија за 2024 година⁴, предвидени се увиди на тековната состојба во училиштата во однос на пристапот до вода, санитација и хигиена од страна на лекар специјалист по Хигиена и здравствена екологија. Акцентот е ставен на пристапот до вода, санитација и хигиена во училиштата во рурални средини, но секако, извршени се увиди и во училишта во урбани средини. Во дел од училиштата, се земаат и примероци вода за анализа со цел да се утврди квалитетот и здравствената безбедност на водата за пиење.

Во текот на 2024 година извршени се увиди во вкупно 292 училишта, од кои 107 училишта во урбана средина и 185 училишта во урбана средина. Тоа претставува речиси идентична состојба во однос на 2023 година кога биле извршени увиди во вкупно 293 училишта (116 урбани и 177 рурални). Притоа, утврдена е следната состојба (Табела 2 и 3).

Табела 2. Приказ на состојбата во училиштата во урбана средина во РСМ во 2024 година, изразени како процент

2024	ЦЗ									
	Урбани училишта	Битола	Велес	Куманово	Кочани	Охрид	Прилеп	Скопје	Струмица	П. Е. Гостивар
ВКУПНО	14	18	16	5	4	2	25	11	4	8
Тема КВАЛИТЕТ НА ВОДА И КВАНТИТЕТ НА ВОДА	83.3	87.0	80.4	83.3	83.3	83.3	100.0	83.3	83.3	100.0
Тема ОБЈЕКТИ ЗА ВОДА И ПРИСТАП ДО ВОДА	58.6	85.7	65.6	60.0	100.0	75	98.7	79.5	75.0	65.0
Тема ПРОМОЦИЈА НА ХИГИЕНАТА	100.0	84.4	83.3	100.0	100.0	100	100.0	98.2	100.0	100.0

³ World Health Organization. Water, sanitation and hygiene standards for schools in low-cost settings. 2009. Edited by John Adams, Jamie Bartram, Yves Chartier, Jackie Sims

⁴ Националната годишна програма за јавно здравје на РС Македонија за 2024 година (Сл. весник на РС Македонија бр. 18/2024)

Тема ТОАЛЕТИ	66.1	83.3	73.4	72.5	83.3	78.6	82.0	71.4	65.1	75.0
Тема КОНТРОЛА НА ВЕКТОРСКИ ЗАБОЛУВАЊА	64.3	83.9	83.8	96.0	100.0	100	100.0	80.0	100.0	100.0
Тема ЧИСТЕЊЕ И ДИСПОЗИЦИЈА НА ОТПАД	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	98.3	100.0	100.0	100.0	100.0
Тема СКЛАДИРАЊЕ И ПОДГОТОВКА НА ХРАНАТА	NA	NA	NA	NA	NA	NA	100.0	NA	NA	100.0

Извор: ИЈЗ РСМ, ЦЈЗ. 2025

Табела 3. Приказ на состојбата во училиштата во рурална средина во РСМ во 2024 година, изразени како процент

2024	ЦЈЗ									
	Рурални училишта	Битола	Велес	Куманово	Кочани	Охрид	Прилеп	Скопје	Струмица	П. Е. Гостивар
ВКУПНО	41	19	29	11	20	20	15	14	9	7
Тема КВАЛИТЕТ НА ВОДА И КВАНТИТЕТ НА ВОДА	62.6	77.2	76.4	54.5	91.7	70.0	40.0	71.4	70.4	100
Тема ОБЈЕКТИ ЗА ВОДА И ПРИСТАП ДО ВОДА	57.6	85.1	58.6	49.1	100.0	56.3	91.1	55.7	75.0	60.0
Тема ПРОМОЦИЈА НА ХИГИЕНАТА	100.0	84.2	97.9	96.4	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Тема ТОАЛЕТИ	47.3	81.2	50.9	54.5	83.3	100.0	60.0	73.2	71.4	71.4
Тема КОНТРОЛА НА ВЕКТОРСКИ ЗАБОЛУВАЊА	68.8	83.3	80.0	87.3	100.0	98.0	98.7	80.0	80.0	100.0
Тема ЧИСТЕЊЕ И ДИСПОЗИЦИЈА НА ОТПАД	100.0	100.0	94.3	93.9	100.0	100.0	100.0	100.0	100	100
Тема СКЛАДИРАЊЕ И ПОДГОТОВКА НА ХРАНАТА	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA

Извор: ИЈЗ РСМ, ЦЈЗ. 2025

Од двете табели може да се заклучи дека процентуално, состојбата во училиштата сеуште највисоко се рангира во однос на темата "Промоција на хигиената" и "Чистење и диспозиција на отпад", додека темите "Тоалети" и "Објекти за вода и пристап до вода", најниско.

1. Тема – Квалитет и квантитет на вода

Оваа тематска област вклучува прашања поврзани со безбедноста на извориштата за водоснабдување, третман на водата за пиење вклучително и задолжителната дезинфекција, одржувањето на објектите за складирање и дистрибуција на водата, алтернативни решенија за доставување на вода за пиење, следење на квалитетот и безбедноста на водата од водоснабдителниот систем која се доставува до училиштата како и задоволување на критериумот "Континуитет" во водоснабдувањето.

Според Упатството на СЗО за квалитет на вода за пиење, 4-то издание⁵, вода од безбедно извориште значи подземна вода од заштитено извориште - копан, бушен бунар, извор или пак зафат на површинска вода при што во тој случај, водата треба да биде задолжително дезинфицирана. Како дел од рутинскиот мониторинг на безбедноста на водата кој го вршат локалните здравствени власти, треба да биде вклучен и мониторинг на извориштата за водоснабдување и соодветните зони на санитарна заштита на извориштето. Бројни студии покажуваат дека користењето на вода

⁵ Guidelines for drinking-water quality, 4th edition. WHO (2011)

од отворени изворишта статистички е значајно поврзано со почеста појава не само на дијареа, туку и голем дел од заболувањата како што се потхранетоста, цревните паразитарни заболувања, филаријазата, трахомот, шистозомијаза, маларија и други заразни заболувања и смртни случаи поврзани со нив. Истите, можат да се превенираат со обезбедување соодветно количество и квалитет на вода за пиење, санитарни услови и соодветно хигиенско однесување. Заради контаминација на водата пак со хелминти, способноста на децата за учење може да биде афектирана затоа што тие не само што ќе го оштетат физичкиот развој туку ќе го намалат и нивниот когнитивен развој.

Увидите и оваа 2024 година покажаа дека постојат разлики во однос на оваа тема помеѓу училиштата во градска и рурална средина кои сепак, не се значителни. Така, во урбаните училишта процентот на позитивни одговори дека водата задоволува во однос на квалитет и во однос на квантитетот, во просек изнесува 86,7 %, додека во руралните училишта изнесува 71,4 %.

ЦЈЗ Штип: Водоснабдување: во училиштата е обезбедено безбедна вода за пиење во доволни количини. Водата не се третира во училиштата туку се работи за локални водоводи во сите 15 училишта, со кои што стопанисува ЈКП. Водата е прифатлива во однос на вкус, мирис и изглед. Во однос на квантитетот на водата, снабдувањето со вода го има во потребниот капацитет и постојано е достапно во доволна количина.

ЦЈЗ Скопје: На територијата која административно ја покрива ЦЈЗ Скопје, во училиштата во урбана средина учат вкупно 19 172 ученика, додека во рурална средина, вкупно 1 739 ученици. На ЈП Водовод и канализација се приклучени 29 (72,5 %), односно 24 урбани и 5 рурални училишта. На ЈКП се приклучени 2 (5,0 %) рурални училишта, додека 9 (22,5%) се на локален селски водовод.

Во однос на безбедноста на водата за пиење, во сите училишта кои се приклучени на градски водовод и ЈКП водата е бактериолошки и физичко-хемиски исправна (100 %). Во училиштата приклучени на локален селски водовод, 66,7 % од примероците се бактериолошки неисправни, додека 33,3 % се неисправни во однос на физичко-хемиската анализа. Главна причина за неусогласеноста со стандардите е нередовна дезинфекција на водата за пиење или истата воопшто не се врши. Во однос на редовноста на следењето на квалитетот и безбедноста на водата доставена до училиштата, во 30 (75 %) училишта се следи редовно, додека во останатите 10 (25 %) училишта, безбедноста на водата за пиење не се следи редовно.

Одговорно лице назначено за одржување на водоснабдителниот систем имаат висок процент 31 (77,5 %) од училишта, а 9 (22,5%) училишта дале негативен одговор, поточно немаат назначено одговорно лице. Ова претставува влошување од претходната 2023 година кога само едно училиште немало одговорно односно назначено лице за одржување на водоснабдителниот систем.

Во однос на достапноста на водата во доволни количини, иако висок процент 32 (80 %) од училиштата имаат пристап до количини на вода кои ги задоволуваат нивните потреби, сепак 8 (20%) училишта се соочуваат со недостаток на вода во доволни количини. Оваа состојба претставува исто така влошување од претходната година кога само едно училиште се соочувало со недостаток на вода во доволни количини.

ЦЈЗ Куманово: Водата во урбаните училишта е од водоснабдителен систем со кој стопанисува ЈКП “Водовод” Куманово, и истата е безбедна за пиење. Квалитетот и безбедноста на водата редовно се следи. Во руралните средини во повеќето училишта кои имаат вода од селски водовод или сопствени бунари, се следи квалитет и безбедноста на водата (според Националната годишна програма за Јавно здравје). Притоа, најголем дел од училиштата имаат пристап до безбедна вода, а во помалиот дел каде водата е небезбедна, се дава препорака да се употребува флаширана вода додека се преземат мерки за дезинфекција на водата и до добивање статус на безбедна вода за пиење.

П.Е Гостивар, ЦЈЗ Тетово: Во регионот на Гостивар, постои разлика во однос на квалитет и квантитет на водата за пиење помеѓу училиштата во урбана и училиштата во рурална средина. Без оглед на тоа што и во урбаните и во руралните средини во најголем дел водоснабдителните објекти стопанисуваат ЈКП, сепак одржувањето на водоснабдителните објекти во руралните средини е многу послабо а со тоа и безбедноста на водата за пиење во училиштата во тие средини е многу полоша. Освен квалитетот на водата за пиење, руралните средини се соочуваат и со проблемот на недостиг на вода за пиење. Иако редовно се следи безбедноста на водата за пиење, сепак без конкретни активности од страна на комуналните претпријатија, тешко може да се промени состојбата на терен, така да и со назначување на одговорно лице за водоснабдителниот систем не би се постигнал голем ефект.

2. Тема - Објекти за вода и пристап до вода

Познато е дека децата се со поголем ризик од дехидратација за разлика од возрасните поради поголемиот сооднос помеѓу површината на телото и телесната маса, тие имаат тенденција да пијат помалку од половината од нивниот препорачан дневен внес на течности и покажуваат повисоки нивоа на физичка активност во споредба со возрасните. Освен тоа, помалку е веројатно дека децата ќе ја ограничат нивната физичка активност за време на жешките часови во текот на денот и честопати тие зависат од возрасните кои треба да им обезбедат течности за пиење. Возрасните пак се случува да не се соодветно запознаени со можните знаци на дехидрација кај децата.

Оттаму, од големо значење е точките за вода да бидат поблиску до училниците или и во самите училници, а учениците да се охрабруваат да пијат почесто вода особено оние во нижите одделенија. За да се намали ризикот од дехидратација на учениците е потребно точките односно местата за безбедна вода да бидат соодветни за возраста и висината на корисниците/учениците вклучително и за лицата со попреченост, со цел тие да ги користат почесто и онолку колку што е потребно. Учениците кои имаат доволен внес на течности/вода во текот на наставата покажуваат повисока способност за краткотрајно памтење и подобри резултати на тестовите за вербална аналогија.⁶

⁶ Димовска Мирјана. Пристап до вода и санитација во училишна средина во Република Македонија. Специјалистички труд. 2018. Медицински факултет Скопје, УКИМ.

Оваа тематска област вклучува прашања поврзани со бројот и соодветноста на точките за миење раце, анална хигиена, миење или чистење, достапноста на сапун постојано и состојбата на тушевите доколку се присутни во училиштата.

Увидите покажаа дека точки за миење раце во самите училници речиси и да нема, најчесто се лоцирани во училишните тоалети. Примената и достапноста на основни средства за хигиена на раце (сапун) на точките за миење раце, сеуште е проблем во одреден дел од училиштата. Во однос на оваа тема, има влошување во однос на претходната 2023 година. Процентот на позитивни одговори во однос на втората тематска област изнесува во просек 76.3 % во училиштата во урбаните средини, и 68.8 % во руралните средини.

ЦЈЗ Штип: Иако се работи за мали училишта со мал број на ученици, достапни се една до две точки за вода на вистинските места. Постојат назначени и безбедни точки за вода за пиење. Тушеви и перални не постојат, освен во интернатот и училиштето за деца со посебни потреби.

ЦЈЗ Куманово: Во однос на оваа тема, состојбата се подобрува од година во година. Во повеќето училишта има доволно точки за вода за сите потреби, снабдувањето со сапун е на подобра ниво. Точките за вода за пиење соодветно се употребуваат и одржуваат.

ЦЈЗ Прилеп: Ниту едно училиште нема интернати, ниту тушеви. Исто така нема задолжено лице за одржување на водоснабдителниот систем.

ЦЈЗ Скопје: Во однос на тоа дали има доволно точки на вистинските места за сите потреби (вода за пиење, миење раце, анална хигиена, миење и чистење) а со посебен осврт на точките за вода за пиење кои би требало да се поблиску до учениците, констатирано е дека во урбаните училишта, точки за вода скоро и да нема во самите училници. Тие се наоѓаат во тоалетите, кабинетите и поретко во училишните ходници, додека во руралните училишта, почесто може да ги има и во училишните дворови. Тоалети за вршење на анална хигиена нема во ниту едно од училиштата.

На точките за миење раце постојано сапун имаше во 38 (95,0 %) училишта, а во останатите 2 (5 %) училишта, најчест добиен одговор е дека "сапун има, но не се остава на потребното место бидејќи учениците го истураат или го трошат несовесно, па поради тоа се настојува сапун да бараат од одговорниот наставник".

Мал процент од училиштата поседуваат тушеви, но и таму каде ги има не се користат од страна на учениците. Само во едно училиште се користат тушеви и тоа во склоп на интернатот на ООУ "Гоце Делчев" с. Љубанци. Истите правилно се употребуваат и одржуваат.

П.Е Гостивар, ЦЈЗ Тетово: Што се однесува до точките на пристап до вода, може да се каже дека главно, и во урбаните и во руралните средини нив ги има во доволен број, но во поголемиот дел во руралните средини недостасува течен сапун кој би требало да го има на сите точки.

3. Тема – Промоција на хигиена

Едукацијата за хигиената треба да биде составен дел од наставната програма на училиштата како и суштински дел од обуката на наставниците. Потребно е да се спроведуваат и обуки за освежување на знаењата на персоналот со цел да се обезбеди одржливо ниво на свест и знаење. Овој процес е

партиципаторен во кој покрај учеството на наставниот кадар, активно учество земаат родителите и самите ученици во процесите на планирање и управување со објектите и училишната околина во целост. Едно од најважните хигиенски однесувања на учениците е промоција на миењето раце со сапун најмалку пред јадење и после употреба на тоалетите. Од останатите, правилна употреба на тоалетите што значи помагање на помалите ученици и следење на постарите со цел да се обезбеди дека тие ја спроведуваат на правилен начин и постојано оваа активност. Целта е учениците да се стекнат со знаења, да ги применуваат тие знаења за хигиената, да прифатат и развијат животни вештини кои ќе им овозможат здрав животен стил.

Од анализата на прашалниците и увидите спроведени во училиштата во РС Македонија, може да се констатира дека во однос на оваа тематска област, анализираните училишта веќе традиционално вложуваат и посветуваат многу внимание. Па така, процентот на позитивни одговори изнесува над 96,6 % во урбана средина и над 97,9 % во рурална средина.

ЦЈЗ Штип: Хигиената не се изучува како посебен предмет и дел од наставната програма, меѓутоа персоналот е соодветно едуциран и често пати се одржуваат предавања за чисти раце и значењето на водата во намалувањето на болестите и позитивните здравствени и образовни придобивки.

ЦЈЗ Куманово: Хигиената е дел на наставната програма и сите се вклучени активно во одржувањето на хигиената. Целта е да се зголеми свеста за јавното здравје и превенција на болестите поврзани со лошите хигиенски практики.

ЦЈЗ Скопје: хигиената е редовен дел од наставната програма бидејќи сите анализирани училишта 40 (100,0 %) на ова прашање дале потврден одговор. Потврден одговор дека одговорноста за промоција на хигиена е јасно дефинирана, особено утврдена со појавата на COVID 19 пандемијата, дале сите училишта. Сите училишни деца активно се вклучени во нејзино оддржување, при што и самиот персонал преставува позитивен пример за хигиенско однесување. На сите ученици во сите 40 училишта (100,0 %) им е покажано како правилно да ги употребуваат тоалетите, точките за вода и како правилно да ги мијат рацете.

П.Е Гостивар, ЦЈЗ Тетово: Што се однесува до промоцијата на хигиената, таа спрема кажувањето на надлежните, е присутна и во руралните и во урбаните средини и во неа активно се вклучени и децата и персоналот од училиштето.

4. Тема – Тоалети

Лошите услови во училишните тоалети е причина повеќето од учениците да избегнуваат да ги користат, што подоцна води до чести уринарни инфекции и констипација заради долготрајната задршка на урината и столицата. И развиени земји пријавуваат лоша состојба во дел од училиштата дури и во градска средина. Истражување спроведено во Шведска и Обединетото кралство (ОК) покажало дека учениците ги опишуваат тоалетите како непријатни места, смрдливи и застрашувачки каде честопати се случувало насилство од нивните врсници (bullying).

Во истражување спроведено во 2011 година во 13 училишта Р. Македонија, се констатира ниско ниво на свест кај учениците за значењето на чистите и соодветни тоалети и потенцијалните ефекти врз нивното здравје. Само 2.4 % од учениците сметале дека "е потребна поголема хигиена во

училиштата внатре но и во училишниот двор", и само 0.2 % од вкупно 1 359 ученици сметаат дека треба да се подобри хигиената во училишните тоалети.⁷

Недостаток на пристап до санитација води до зголемена појава на интестинални паразитарни заболувања кои водат до заостанување на растот (stunting) како и до оштетување на когнитивните функции на децата. Подобрата санитација е поврзана со значително пониска стапка на *Trichuris trichiura*, *Ascaris lumbricoides*, додека хигиената со појавата на кукасти црви (hookworms) - *Ankylostoma duodenale*. Пристапот до санитарни услови исто така е поврзан со пониска стапка на трахом измерен преку присуство на трахоматозна инфламација-фоликуларна или интензивна инфекција со *S. trachomatis*. Заради неадекватни санитарни објекти забележано е и зголемување на апсентизмот од училиште кај девојчињата за време на менструација во земјите во развој, како и намалување на стапките на дијареални и гастроинтестинални заболувања со зголемувањето на пристапот до соодветни санитарни објекти во училишна средина.

Оваа тема во континуитет се провлекува како најслаба алка во однос на општата тема за пристап до вода, хигиена и санитација. Констатирано е дека во 75,1 % од училиштата во урбана средина и 69,3 % од руралните училишта состојбата со училишните тоалети е солидна, што претставува речиси идентична состојба во однос на претходните години (во 2022 година 63,0 % од училиштата во урбана средина и 49,0 % во училиштата во рурална средина имале таква состојба).

Значителен прогрес е забележан на територијата на ЦЈЗ Куманово споредено со состојбата од 2018 година, но сепак е потребна инвестиција особено во оваа област не само во кумановските рурални училишта, туку и во училиштата во Битолскиот регион, Тетовско, Кочанско и Скопско. Само ЦЈЗ Велес, Охрид и Прилеп пријавиле позитивни одговори во рурална средина со над 75,0 % од училиштата на нивната територија.

ЦЈЗ Штип: Постои доволен број на функционални и чисти тоалети, одделно за машки и девојчиња. Тоалетите се поставени на соодветни места, осветлени со механизми за затворање. Исто така постои и точка за миење раце во близина. Постои однапред направен план за чистење на тоалетите. Тоалетите се чисти, со поставен сапун за миење раце и не мирисаат лошо. Во ни едно од овие училишта не постои тоалет за деца со посебни потреби, освен во "ИСКРА" – Штип, кое всушност е училиште за деца со посебни потреби.

ЦЈЗ Куманово: Училиштата имаат доволен број на тоалети за машки и женски ученици и наставници. Еден мал број училишта имаат тоалети за деца со посебни потреби (училиштето Карпош, с. Умин Дол на пример, кое е реконструирано во 2022 година). Многу училишта бележат прогрес во последниве години. Во сликите во прилогот, е прикажана новата состојба после реновирање на училиштата и тоа во с. Љубодраг и с. Горно Којнаре.

ЦЈЗ Скопје: Бројот на училишни тоалети е во зависност од бројката на ученици и персонал во училиштето. Од добиените резултати (увиди), 39 (97,5 %) од училиштата имаат доволен број на

⁷ Dimovska M., Gjorgjev D. Environment and Health of children and youth in Republic of Macedonia - needs, barriers, challenges and visions. Archives of Public Health. Vol. 5 No. 1. Skopje; 2013:10-19. ISSN 1857-7148.

тоалети за момчиња, девојчиња и наставници. Со дефицит односно недоволен број на тоалети се соочува само едно училиште.

Во однос на тоа дали тоалетите нудат приватност и безбедност, висок процент од училиштата 39 (97,5 %) одговориле потврдно, додека само едно (2,5 %) училиште не нуди приватност и безбедност на тоалетите. Во 18 (45,0 %) од анализираниите училишта постои по една кабина за момчиња и девојчиња со посебни потреби и истите се соодветни и пристапни за деца со одреден инвалидитет како и за деца кои користат инвалидска количка.

План/процедура за чистење на тоалетите поседуваат 34 (85 %) од училиштата што претставува подобрување од претходната година, додека 6 (15 %) немаат план за чистење на тоалетите. Во однос на чистотата на тоалетите во училиштата, во 38 (95 %) е солидна што исто така е подобрување од претходната 2023 година. Во 2022 година само 80,0 % од училиштата имале таква состојба. Во само 2 училишта (5 %) хигиената и чистотата не е на задоволително ниво. Образложението беше дека имаат дефицит од технички персонал кој не може да одговори навремено. Лоша миризма имаат 12 (30,0 %) од тоалетите на анализираниите училишта, благо влошување во однос на претходната година кога 25,0 % од училиштата го имаа овој проблем. Тоа се тоалети кои треба да се реновираат со комплетна промена на канализационите цевки, како и надворешни тоалети во руралните училишта кои користат септички јами.

П.Е Гостивар, ЦЈЗ Тетово: Тоалетите воглавно се присутни во доволен број и за машките и за женските ученици и во руралните и во урбаните средини. Во најголем дел на училиштата, иако се чистат редовно, не се води евиденција за чистењето и освен во неколку урбани училишта. Освен во градот, во другите училишта тоалетите не се соодветни за децата со посебни потреби.

5. Тема – Контрола на векторски заболувања

Основата на секоја стратегија за превенција и контрола на векторски заболувања треба да вклучува основни еколошки контролни мерки како што се соодветна диспозиција на екскретите, хигиена на храната, одведување на отпадните води, одлагање на цврст отпад и рутинско одржување на вегетацијата во училиштата. Самата локација на училиштето треба да овозможи избегнување на ризиците поврзани со локалните вектор преносливи болести.

Дератизација, дезинфекција и дезинсекција (ДДД услуги) вршат надлежните Центри за јавно здравје како што е предвидено со Законот за јавно здравје⁸, додека спроведувањето на надзорот над вршењето на оваа активност е во надлежност на Државниот санитарен и здравствен инспекторат (ДЗСИ).

При увидите е констатирана задоволителна состојба во однос на оваа тема, при што 90,8 % од урбаните и 87,6 % од училиштата во рурална средина дале позитивни одговори, што претставува речиси идентична состојба со претходната 2023 година. Во 2022 година, во 75-80 % од училиштата во урбана и рурална средина била констатирана задоволителна состојба во однос на контролата на векторските заболувања.

⁸ Закон за јавно здравје (Сл. весник на РМ бр. 22/2010) со измените и дополнувањата

ЦЈЗ Штип: Во однос на оваа тема, *при увидите* е констатирано дека тревата во сите училишни дворови се одржува соодветно, а надлежните изјавиле дека редовно се коси и се прскаат репеленти за заштита од вектори.

ЦЈЗ Куманово: Редовно се вршат контроли на присуство на вошки и болви од страна на наставниците. Училишните дворови се одржуваат чисти и зеленилото се поткаструва редовно.

ЦЈЗ Скопје: Во однос на прашањата дали локациите за размножување на векторите се контролираат, ситуацијата во училиштата е задоволителна. Училиштата ДДД услугите ги спроведуваат редовно. Само во едно училиште, при контролите е утврдена телесна вошливост и истата веднаш е ставена под контрола.

П.Е. Гостивар, ЦЈЗ Тетово: Училишната околина главно добро се одржува и ги задоволуваат условите за контрола на векторски заболувања. Училишните дворови се заштитени од фекални загадувања.

6. Тема – Чистење и диспозиција на отпад

Познато е дека прашина и мувлата можат да го влошат здравјето на луѓето особено децата и дека доведуваат до појава на респираторни заболувања, астма и алергии. Оттаму, соодветното чистење на училишните и останатите училишни објекти и простории е од голема важност. Се препорачува влажно чистење на подовите и сидовите со топла вода и детергент, а тие површини е потребно да бидат направени од непорозни материјали кои ќе дозволат такво чистење.

Во текот на работата, учениците и персоналот не треба да бидат изложени на непотребен ризик од повреди. Ова може да се избегне со промоција на соодветна диспозиција на цврстиот остар отпад, редовен мониторинг и пријавување на оштетувањата на училишниот мебел, прозорци и стакларија за што е потребно и редовни проверки и поправки на истиот.

Во однос на цврстиот неопасен отпад од училиштата, Упатството препорачува дека е потребно редовно да се собира, чува и одлага на безбеден начин заедно со останатиот комунален отпад од населбата. Опасниот отпад од училишните лаборатории пак е потребно да се управува од страна на квалификуван лабораториски техничар/стручно лице или наставник согласно националните или меѓународните стандарди. Опасниот отпад не треба да се меша со останатиот неопасен отпад од училишните или канцелариите. За да се спроведат овие стандарди за управување со отпадот, потребно е да се обезбедат соодветни корпи за отпадоци и друга опрема за управување со цврст отпад.

Темата вклучува прашања за дизајнот на подот и училишната зграда во целина, соодветноста на корпите за отпадоци и управувањето со цврстиот отпад, како се управува со опасниот отпад доколку постои, како и прашања поврзани со одведувањето на отпадните води од училиштето.

Увидите покажаа дека училиштата и во рурална и во урбана средина водат грижа за овие теми (соодветно чистење на училишните простории, вклучително и подот, и соодветно управување со цврстиот отпад), па така се добиени 99,8 % позитивни одговори во училиштата во урбана средина и 98.8 % во училиштата во рурална средина.

ЦЈЗ Штип: Подовите во училиштата се мазни и лесни за чистење, на соодветни места поставени се корпи за отпадоци. Системот за отпадни води е соодветно дизајниран и се одржува соодветно. При увидите е констатирано дека училниците и другите наставни простории се чисти, а чистењето се одвива на дневна основа. Не е забележано присуство на остри предмети и други физички опасности.

ЦЈЗ Куманово: Подот во сите училишта е мазен и лесен за чистење. Има соодветни корпи за отпад и собирањето е на дневна основа. Сите училишта се вклучени во систем за канализација освен во с. Табановце, с. Сопот и с. Горно Којнаре, каде сеуште се во употреба септички јами, состојба идентична со 2022 година.

ЦЈЗ Скопје: во однос на грижата за чистењето и диспозицијата на отпадот, во сите анализирани училишта истиот на дневно ниво се одложува во училишни контејнери, а потоа се презема од страна на комуналните служби. Подовите се мазни и лесни за одржување и чистење. Но сепак најголем проблем е дефицитот на технички персонал кој е важна алка за да биде училишната хигиената на повисоко ниво.

П.Е. Гостивар, ЦЈЗ Тетово: Училниците и останатите наставни простории редовно се чистат, со тоа што во старите објекти во руралните средини е тешко да се постигне задоволителен ефект поради застарените објекти. Цврстиот отпад секојдневно се собира и се одложува на безбедно.

7. Тема – Складирање и подготовка на храната

Во Упатството на СЗО и УНИЦЕФ големо внимание се посветува на чувањето, ракувањето и подготовката на храната, при што се потенцира важноста од постојана достапност на безбедна вода и сапун на сите места каде се манипулира со храна и суровините. Исто така се потенцира дека лицата кои манипулираат со храната треба да се обучени за принципите на основна безбедност на храната и се охрабруваат да пријават доколку се болни (настинка, грип, дијареа и повраќање или пак некоја кожна болест).

Се чини дека оваа област е најзапоставена од останатите затоа што увидите извршени во училиштата покажаа дека само мал број училишта служат или подготвуваат. Најчесто, доставувањето на храната е на основ на договор со надворешен добавувач.

ЦЈЗ Штип: храна се подготвува само во едно училиште каде што постојат соодветни простории за подготовка и складирање на храна. Просториите се лесни за чистење и одржување, и се заштитени од инсекти и глодари. Храната се чува на безбедна температура.

ЦЈЗ Куманово: Од сите училишта кои Центарот територијално ги покрива, ниедно училиште нема простор за складирање и подготовка на храна.

ЦЈЗ Скопје: Од вкупно 40 анализирани училишта само 2 (5 %) имаат сопствена кујна. Со увидот се констатира дека во училишната кујна има доволно точки за миење раце, вработените ги мијат рацете редовно, просториите за складирање храна се чисти и заштитени од глодари. Правилно се манипулира со зготвената и сурова храна и истата ја чуваат на безбедна температура. Останатите 38 училишта (95 %), го издаваат просторот на фирми кои овде готват или само ја послужуваат

храната, односно училиштата имаат договор со надворешни добавувачи. Тука не се врши санитарно-хигиенски увид.

Во Штип, храна се подготвува само во едно училиште, каде што постојат соодветни простории за подготовка и складирање на храна. Просториите се лесни за чистење и одржување, и се заштитени од инсекти и глодари. Храната се чува на безбедна температура.

Според Упатството на СЗО и УНИЦЕФ, во вакви случаи училишниот борд (менаџерите) треба да остварат добра соработка со семејствата на учениците во однос на едукација за начинот на хигиенско подготвување на храната дома и ризиците поврзани со храната доколку се чува на амбиентна температура. Доколку храната ја купуваат од околните продавници или улични продавачи, треба да се вклучат мерки како што се едукација на децата и нивно одвраќање да купуваат храна од нив, забрана за продажба на храна во близина на училиштата или засилен надзор над хигиената на храната во околните продавници.

Во оние училишта каде што се подготвува и/или служи храна, потребно е да има доволно точки за миене на рацете, вработените кои подготвуваат и/или служат (делат) храна редовно да ги мијат рацете и ја обавуваат законската обврска за редовни санитарни здравствени прегледи. Безбедна вода е потребно да има постојано, дека се преземени сите мерки за заштита на храната или суровините за подготовка на храна од глодари и инсекти, да се преземаат сите мерки на внимателност да се превенира контактот на суровата храна со подготвената и сл.

Заклучоци

Базирано на наодите од увидите спроведени во училиштата во урбана и рурална средина од страна на регионалните Центри за јавно здравје и нивните подрачни единици, може да се заклучи дека постои напредок во состојбата за пристап до вода, санитација споредено со првично утврдената состојба во 2018 година.

Увидите покажаа дека постојат разлики во однос на оваа тема помеѓу училиштата во градска и рурална средина кои сепак, не се значителни. Но, мора да се напомене дека благодарение на доследното спроведувањето на овие програмски активности од страна на Центрите за јавно здравје, иако незначително, и во оваа (2024) година е забележан значителен напредок во остварувањата на барањата, стручните и законски норми од оваа област споредено со претходните години.

- Иако незначителни, постојат разлики во однос на темата “Квалитет и квантитет на вода за пиење” помеѓу училиштата во градска и рурална средина. Така, во урбаните училишта процентот на позитивни одговори дека водата задоволува во однос на квалитетот и во однос на квантитетот, во просек изнесува 86,7 % додека во руралните училишта изнесува 71,4%. Споредено со 2022 година на пример, тој процент изнесувал 83,0 %, додека во руралните училишта изнесувал над 70,0 %.
- Во 2024 година, увидите покажаа дека точки за миене раце во самите училници речиси и да нема, најчесто се лоцирани во училишните тоалети (тема “Објекти за вода и пристап до вода”). Примената и достапноста на основни средства за хигиена на раце (сапун) на точките за миене раце сеуште е проблем во одреден дел од училиштата. Во однос на оваа тема, има влошување во однос на претходната 2023 година кога 88,1 % во училиштата во урбаните средини, и 79,9 % во руралните средини имале достапност на хигиенски средства. Процентот на позитивни одговори во однос на втората тематска област во 2024 г. изнесува во просек 76.3 % во училиштата во урбаните средини, и 68.8 % во руралните средини. Во 2022 година процентот на позитивни одговори изнесувал над 66,0 % во училиштата во урбаните средини и над 44,0 % во руралните средини.
- Од анализата на прашалниците и увидите спроведени во училиштата во РС Македонија, може да се констатира дека во однос на промоцијата на хигиената во наставните курикулуми и праксата, анализираниите училишта веќе традиционално вложуваат и посветуваат многу внимание. Па така, процентот на позитивни одговори изнесува над 96,6 % во урбана средина и над 97,9 % во рурална средина, состојба која е речиси идентична со претходните години.
- Темата "Тоалети" во континуитет се провлекува како најслаба алка во однос на општата тема за пристап до вода, хигиена и санитација. Констатирано е дека во 75,1 % од училиштата во урбана средина и 69,3 % од руралните училишта состојбата со училишните тоалети е солидна, што претставува речиси идентична состојба во однос на претходните години (во 2022 година 63,0 % од училиштата во урбана средина и 49,0 % во училиштата во рурална средина имале таква состојба. Значителен прогрес е забележан на територијата на ЦЈЗ Куманово споредено со состојбата од 2018 година, но сеуште е потребна инвестиција

особено во оваа област не само во кумановските рурални училишта, туку и во училиштата во Битолскиот регион, Тетовско, Кочанско и Скопско. Само ЦЈЗ Велес, Охрид и Прилеп пријавиле позитивни одговори во рурална средина со над 75,0 % од училиштата на нивната територија.

- При увидите е констатирана задоволителна состојба во однос на темата "Контрола на вектор-преносливите заболувања", при што 90,8 % од урбаните и 87,6 % од училиштата во рурална средина дале позитивни одговори, што претставува речиси идентична состојба со претходната 2023 година. Во 2022 година, во 75-80 % од училиштата во урбана и рурална средина била констатирана задоволителна состојба во однос на контролата на векторските заболувања.
- Увидите покажаа дека училиштата и во рурална и во урбана средина водат грижа за овие теми (соодветно чистење на училишните простории, вклучително и подот, и соодветно управување со цврстиот отпад), па така се добиени 99,8 % позитивни одговори во училиштата во урбана средина и 98,8 % во училиштата во рурална средина. Состојбата е речиси идентична со 2023 година кога се добиени над 95 % позитивни одговори во урбаните и руралните училишта.
- Се чини дека областа "Складирање и подготовка на храна" е најзапоставена од останатите теми затоа што увидите извршени во училиштата покажаа дека само мал број училишта служат или подготвуваат храна. Најчесто, доставувањето на храната е на основ на договор со надворешен добавувач.

Препораки

Остварување на правото на пристап до вода, санитација и хигиена во училишна средина е релевантно за остварување на Целите за одржлив развој од Агендата 2030 на ОН. Постоене на национални политики во оваа област и нивна доследна имплементација бара посветеност, но и добра интерсекторска соработка помеѓу сите чинители на системот, сектори како што се образование, здравство, животна средина, урбаното планирање, градежниот сектор и тн.

Главните инвестиции во WASH областа треба да доаѓаат од овие владини чинители, но сепак клучна е улогата на локалната самоуправа. На тој начин се овозможува здравствениот сектор да ги пренасочи средствата кон мерки за зачувување и унапредување на здравјето и благосостојбата, како што се мерките за промоција и едукација, стекнување на доживотни вештини и позитивно хигиенско однесување.

Доследното спроведување на програмската активност "Следење на пристапот до вода, санитација и хигиена во училишна средина" согласно НГПЈЗ, е неопходно потребно заради поттикнување на имплементација на добри хигиенски практики во училиштата, но и следење на прогресот во оваа област.

За остварување на целите, потребно е:

- Ревизија на постоечката национална легислатива и стандарди од областа, и донесување на национални стандарди и нормативи за вршење на дејноста на училиштата и училишните интернати какви што постојат за установите за деца (градинки и јасли).
- Инвестирање во инфраструктурата на образовните институции со цел подобрување на санитарно-хигиенските услови.
- Подобрување на соработката и координацијата на локално ниво со јавно-здравствените власти, претставниците на локалната самоуправа, училишните менаџери, здруженијата на родители и др., за да се обезбеди соодветна техничка поддршка.
- Обезбедување соодветен буџет за зголемување на обемот и динамиката на мониторингот особено во однос на безбедноста на водата за пиење.
- Мониторинг на имплементацијата на предвидените мерки и активности на ниво на училиште кои се однесуваат на пристапот до вода, санитација и хигиена во училишна средина, а не само вклученост на содржината на наставните програми.
- Обезбедување континуирани обуки на наставниот кадар, училишниот менаџмент и останатиот училишен персонал во однос на пристап до вода, санитација и хигиена.
- Јавно-здравствените институции имаат клучна улога во мониторинг на здравствено-еколошката состојба во училиштата и во мониторингот на здравствениот статус на училишната популација.
- Континуирана едукација на здравствените професионалци за влијанието на несоодветниот пристап до вода, санитација и хигиена врз здравјето на населението и училишната популација.

Конкретни препораки

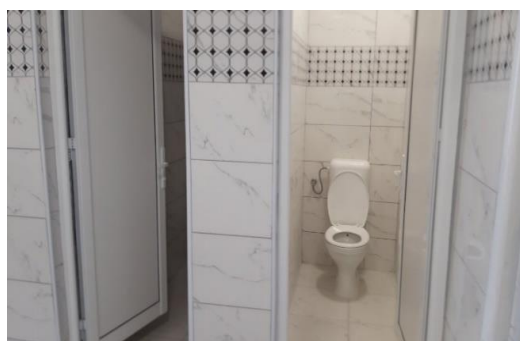
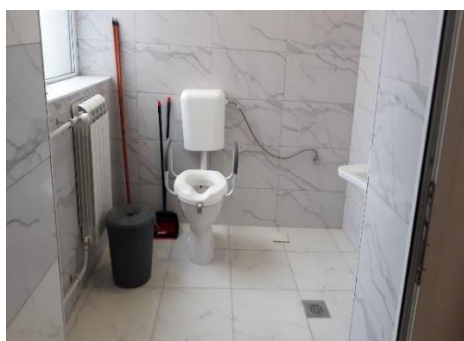
- Приклучување на образовните институции во рурални средини на централен или регионален водовод, и комплетно елиминирање на можностите да се водоснабдуваат од индивидуални водоснабдителни објекти (извори, селски чешми, бунари и сл.).
- Задолжителна обврска на училиштата да биде изработка на *Планови за безбедност на водата* во согласност со меѓународните стандарди.
- Снабденост на училишните тоалети со сапун и тоалетна хартија да биде задолжителна обврска на училишните менаџери, а со засилен инспекциски надзор да се следи имплементацијата на таа обврска.
- П(р)оактивна вклученост на учениците во планирањето и донесувањето на одлуки на ниво на училиште, како и нивна вклученост во следење на трошоците поврзани со водата и другите трошоци на училиштето.
- Разгледување на можноста за воведување на т.н. ЕкоСан тоалети во училиштата кои немаат пристап до канализација и изнаоѓање на дополнителни извори на финансирање за реализација на таа можност.
- Задолжителна обврска на училиштата да биде овозможување на тоалети за лицата со попречености преку изградба на посебни тоалети, или пак преадаптација на одредена постоечка санитарна просторија со минимум потребна опрема за таа намена.
- Обезбедување буџет за вработување на помошен технички персонал во училиштата кој во оваа 2024 година се покажа како дефицитарен во голем дел од училиштата.

- Обезбедувањето на просторија за менструална хигиена на девојчињата или женскиот персонал да биде обврска и состојба која ќе укажува на високата свест на училишните менаџери и персонал во едно родово-сензитивно училиште.
- Преземање на построги мерки и активности за елиминација на појавата на нечисти, смрдливи училишни тоалети и појавата на инсекти.
- Во оние училишта каде што не се подготвува и служи храна, потребно е да се оствари добра соработка со семејствата на учениците во однос на едукација за начинот на хигиенско подготвување на храната дома и ризиците поврзани со храната доколку се чува на амбиентна температура.
- Доколку храната учениците ја купуваат од околните продавници или улични продавачи, треба да се вклучат мерки како што се едукација на децата и нивно одвраќање да купуваат храна од нив, забрана за продажба на одреден тип храна во близина на училиштата и засилен надзор над хигиената и безбедноста на храната во околните продавници.
- Иако малку, во оние училишта каде што се подготвува и служи храната потребно е да има доволно точки за миење на рацете, вработените кои подготвуваат и/или служат (делат) храна редовно да ги мијат рацете и ја обавуваат законската обврска за редовни санитарни здравствени прегледи. Безбедна вода е потребно да има постојано, да се преземаат сите мерки на внимателност за заштита на храната или суровините за подготовка на храна од глодари и инсекти, да се превенира контактот на суровата храна со подготвената и сл.
- Здравствените професионалци кои го имплементираат Прашалникот на терен а со тоа вршат и локална инспекција на условите и здравствената безбедност на училишната средина МОРА доследно да ги применуваат пропишаните стручни упатства за оваа активност. Тоа особено се однесува на дескриптивниот опис на наодите од увидот што е од исклучителна важност за карактеризација на ризиците а во склад со тоа, и предлог акциите.
- Институтот за јавно здравје потребно е да врши континуирана едукација за ризиците поврзани со училишната средина но и сериозна контрола на спроведување на програмските активности на регионалните ЦЈЗ, затоа што имаат директно влијае врз здравјето на оваа вулнерабилна група.

Слика 1. Училишен тоалет, с. Љубодраг ПУ “Карпош”

Извор: ЦЗ Куманово, декември.2023

Слика 2. Училишни тоалети, с. Горно Којнаре, училиште “Киро Бурназ”

Извор: ЦЗ Куманово, март 2024.

ООУ “Гоце дДелчев” с. Горобинци, Свети Николе
Извор: ЦЈЗ Велес, П.Е. Свети Николе, 2025.

Извор: ЦЈЗ Кочани, 2025.